

Types of Educational Centers In Iran And Teaching Methods In Them: From The 3rd To The 7th Century

Seyed Borhan Tafsiiri*¹, Farzad Parsa²

پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۱۰/۱۹

دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۵/۰۲

Accepted Date: 2023/01/09

Received Date: 2022/07/24

Abstract

In the current research, our focus is not on the educational philosophy itself, but on special education centers. What centers were in charge of education and training? What were the characteristics of these centers? How was the teaching method in these centers? And what were the conditions for entering these centers? These questions and other such questions led us to investigate the history of Iran in the first Islamic centuries from the perspective of schools and scientific centers. In the present study, an attempt will be made to explain the state of Iran's educational system and evaluate the changes that have taken place in this field by examining the existing educational centers in Iran from the 3rd to the 7th centuries of Hijri. Choosing this time frame and not paying attention to the first two centuries of the arrival of Islam in Iran does not mean that there was no such thing as education in Iran during this period, but only because the amount of information available in this field in The first two centuries were very few and not very reliable.

With the arrival of Islam in Iran, the Iranian society and its various institutions were influenced by Islamic culture and civilization, and many institutions took on an Islamic color. Among the existing institutions in any society, especially in Iranian society, is the institution of education. The issue of schools and educational centers in post-Islamic Iran is important from several aspects. One of the important aspects of this issue is manifested in the types of centers and educational institutions and the characteristics of each of them. As mentioned in the present research, Iran's educational centers were divided into three categories: mosques (MASAJED), schools (MADARES), and Elementary schools (MAKATEB) in the early Islamic centuries. Of course, monasteries (KHANEGHAH) and libraries can also be mentioned as scientific centers, and of course, education and teaching in them was probably a function of other types (mosques (MASAJED), schools (MADARES), and Elementary schools (MAKATEB).

The mosque was a religious-educational institution that, in addition to worship, promoted literacy among Muslims, and its main educational goal was to teach the Quran and religious teachings to Muslims. Therefore, the circle of students of the mosque was exclusive to Muslims. In the history of Islamic education and training from the beginning to the fourth century of Hijri, mosques are mentioned as the most important scientific and educational centers and institutions in the Islamic world. In Islamic Iran, this tradition was common from the second and third centuries onwards. The available evidence indicates that there were teaching areas in many mosques that were established in Iran, including Sistan, Bukhara, Balkh, Herat, Fars, etc. In Neyshabur, which was one of the most important Islamic countries until the Mongol invasion, there are many mosques that were the center of education, such as

1. Researcher of Kurdistan Studies Institute, University of Kurdistan, Sanandaj, Iran.

Responsible Author:

Email: Tafsiiri62@yahoo.com

2. Associate Professor of Jurisprudence and Shafi'i Law, University of Kurdistan, Sanandaj, Iran.

the Matrazi Mosque, the old Neyshabor Mosque, and the Mani'i Mosque. Special teaching methods were used in mosques. Each of the professors formed circles in the mosques, and in them they taught sciences such as hadith, recitation of the Qur'an, literary sciences, and jurisprudence. This custom was current in all mosques and in them circles were formed for teaching and spelling hadiths and sciences by scientists and famous religious leaders. The importance of these circles depended on the position of the professor and the value of the subject. The school was the most important educational institution after the mosque, which had a deep connection with the mosque in the beginning, and its building was usually attached to the mosques and next to them. From the fourth century onwards, Islamic culture and civilization gradually developed, so that in this century, education and learning were transferred from the courtyard of mosques to independent schools. However, mosques also maintained their educational aspect. Many factors played a role in this transition and separation of schools from mosques. Teaching various sciences and knowledge, that too at a high scientific and reasoning level, was not possible for all classes. On the one hand, the policy of the Abbasid caliphs was to transfer science from the mosque to Dar al-Khilafah, and on the other hand, the expansion of the field of science and knowledge led to the fact that scientists were gradually not limited to mosques alone, and the process of learning science was removed from the monopoly of mosques, and they thought of establishing independent centers. Fall from mosques. In the first half of the 4th century, there were many schools in different cities of Iran. One of the most important features of these madrasahs was that usually each of them was established for a specific sect of Islamic sects and only the jurisprudential and theological topics of that specific sect were taught there. Therefore, followers of other sects were not allowed to enter it. Each of these schools had its own teachers, and in some of them, a special salary was assigned to the teachers and students. Another characteristic of these schools was that the teaching of legal sciences was prohibited in them; because the founders of these madrasahs rebelled to establish the mentioned madrasahs with the intention of the afterlife reward, and naturally they were not satisfied with the teaching of disgusting and forbidden sciences in these madrasahs. The expansion of schools caused attention to non-religious sciences. Although religious sciences were also taught in schools, non-religious sciences were also taught, and two groups of NAGHLI (religious) and intellectual or AGHLI (non-religious) sciences were given attention in schools. Of course, it goes without saying that the madrasahs of this period could not free themselves from the domination of religious sciences in every sense, and in Iran of the first centuries of Islam, we do not know almost any madrasahs that are specifically and separately specific to the intellectual sciences.

The MAKTAB, as a place of education for elementary children, was one of the other educational centers in Iran, where children were taught to read texts, especially religious texts. The MAKTAB was usually reserved for five- to six-year-old children, whose education period continued until puberty. Both boys and girls were taught in the MAKTAB. Education in schools had two general and important features, which are: a) freedom of action: there was no age requirement, no time limit, and no other restrictions to enter the school. At MAKTAB, the curriculum was not set for everyone. Each novice had his own curriculum according to the time he started studying and his talent in learning. b) MAKTAB curriculum: The courses offered in the MAKTAB, although there were differences in different regions, were set based on the two main foundations of religion and culture. The Qur'an was the main teaching book of MAKTAB throughout the Islamic societies.

In an educational system, after the teaching materials, the method of teaching these materials is one of the significant issues. The main educational methods of Islamic scientific centers were divided into four methods of memorization, narration, listening and spelling:

A) Memorization (HEFZ): Relying on the power of memory was one of the important methods that Muslim scholars and students relied on in acquiring knowledge. The great

importance of this method came from the fact that the Prophet (PBUH) encouraged Muslims to memorize the Qur'an. This method had its own advantages and disadvantages.

B) B) Narration (REVAYAT): In this method, prophetic hadiths were taught to the students in a face-to-face and oral manner.

C) Listening (SAMA): Sama means listening, it was a kind of oral education. In this way, the teacher narrated his lessons orally and the students learned them by listening to the teacher's words.

D) Spelling (EMLA): Spelling means writing. The spread of this method was due to the publication of paper and the expansion of the scope of writing. In this way, the professor used to narrate his material to the students with the intention of writing.

Thus, in Iran in the early Islamic centuries, there are three types of educational centers; That is, the mosque, school, and MAKTAB replaced the existing state education system in Sassanid Iran. One of the characteristics of Iranian society in the pre-Islam era and during the Sasanian rule was the CASTE (class) system. The existence of the caste system in this era indicates that the use of the facilities in the society had limitations and not all people were allowed to use all the facilities. Applying such a policy had led to a kind of stagnation and stagnation in Iran's social system; this means that each class monopolized one of the pillars of the society and did not allow other people and classes to enter their guild or class. The education institution was also affected by this policy and many people were deprived from entering the field of education. However, with the emergence of Islam and its new teachings in the field of science education, based on the value and importance of literacy for all Muslims and the emphasis of the Prophet of Islam (PBUH) on the importance of this issue, a new discourse emerged that limited the study of science and literacy to a specific classes did not recognized. The arrival of Islam in Iran and the promotion of its egalitarian teachings disrupted the monopolistic discourse existing in ancient Iran. This issue, especially in the field of education, made everyone find the conditions to enter this field and study science and knowledge depending on their ability. The conditions for entering schools and educational centers in Iran, which were mentioned, rightly indicate the generality of education in Iran after Islam.

Keywords: School, Mosque, School, Iran, Educational Centers, Teaching Method.

گونه‌های مراکز آموزشی در ایران و شیوه‌های تدریس در آن‌ها: از سده سوم تا هفتم هجری

سید برهان تفسیری^{۱*}، فرزاد پارسا^۲

چکیده

هدف: از جمله نهادهای موجود در هر جامعه‌ای و به‌ویژه در جامعه ایرانی نهاد آموزش است. پژوهش حاضر به بررسی مراکز آموزشی موجود در ایران قرون نخستین اسلامی می‌پردازد، تا مشخص شود که ورود اسلام به ایران چه اثراتی بر مسئله تعلیم و تربیت و نهادهای متولی آموزش در ایران داشته است.

روش: در پژوهش حاضر از روش توصیفی-تحلیلی برای تبیین اهداف پژوهش استفاده شده است. شیوه گردآوری اطلاعات هم روش کتابخانه‌ای بود.

یافته‌ها: نتایج پژوهش نشان می‌دهد که مراکز آموزشی ایران در قرون نخستین اسلامی به سه دسته مساجد، مدارس و مکاتب تقسیم می‌شود، که هرکدام از آن‌ها دارای شیوه تدریس خاصی است. در ضمن از خانقاه‌ها و کتابخانه‌ها هم به عنوان مراکز آموزشی استفاده می‌شد. نگاهی به شرایط ورود به مدارس و مراکز آموزشی در این بازه زمانی نشان می‌دهد که تعلیم و تربیت در این دوران عمومیت یافت و هرکسی از هر طبقه‌ای می‌توانست بسته به توان خود در مراکز آموزشی به سوادآموزی و کسب علم بپردازد. این مسئله برخلاف نظام طبقاتی و بسته دوره ساسانی (آخرین دولت ایرانی قبل از اسلام) بود که امر تحصیل و تعلیم و تربیت در انحصار اصناف و طبقات خاصی از جامعه بود.

واژه‌های کلیدی: مدرسه، مسجد، مکتب، ایران، مراکز آموزشی، روش تدریس.

۱. پژوهشگر پژوهشکده کردستان شناسی، دانشگاه کردستان، سنندج، ایران.

* نویسنده مسئول:

Email: Tafsiri62@yahoo.com

۲. دانشیار گروه فقه و حقوق شافعی، دانشگاه کردستان، سنندج، ایران.

۱- مقدمه

نظام تعلیم و تربیت در هر جامعه یکی از مهم‌ترین ارکان آن جامعه محسوب می‌شود. آموزش فعالیتی اجتماعی است که متناسب با سطح فرهنگ و تمدن هر جامعه شکل می‌گیرد و نهادها و سازمان‌های ویژه‌ای را پدید می‌آورد. در اسلام توجه زیادی به فراگیری علم و دانش شده است. آیات و روایات زیادی در قرآن و احادیث پیامبر اسلام (ص) وجود دارد که بر اهمیت سوادآموزی برای مسلمانان تأکید دارند. در مورد اهمیت سوادآموزی در تمدن اسلامی همین بس که پیامبر (ص) یکی از شروط آزادی اسرای جنگ بدر آموزش خواندن به ده نفر اعلام کرد و اعلام کرد که «هرکدام از مشرکان بتواند به ده نفر از مسلمانان خواندن بیاموزد آزاد خواهد شد». چنین فلسفه‌ای حکایت از پویایی نظام آموزشی در اسلام داشت. ورود اسلام به ایران بسیاری از عرصه‌های حیات اجتماعی و فرهنگی ایران را تحت تأثیر قرارداد. نظام آموزشی ایران هم از این قاعده مستثنا نیست. تاریخ اجتماعی دوره ساسانی حکایت از آن دارد که در آن دوران هر کسی نمی‌توانست به امر تعلیم و تربیت بپردازد و دایره نظام آموزشی هم متأثر از ساختار طبقاتی جامعه محدود به اقشار و اصناف خاصی بود. اما آموزه‌های اسلام با ساختار طبقاتی موجود در تضاد بوده و درصدد بود تا هرکسی از هر طبقه و صنفی توان استفاده از امکانات را داشته و بتواند به مدارج بالاتر ترقی کند. در پژوهش حاضر تمرکز ما نه بر خود فلسفه آموزشی بلکه بر مراکز مخصوص آموزش است. اینکه چه مراکزی عهده‌دار امر آموزش و تعلیم و تربیت بودند؟ این مراکز دارای چه ویژگی‌هایی بودند؟ روش تدریس در این مراکز چگونه بود؟ و شرایط ورود به این مراکز چه بود؟ این سؤالات و دیگر سؤالاتی از این دست که ما را بر آن داشت تا به بررسی تاریخ ایران سده‌های نخستین اسلامی از منظر مدارس و مراکز علمی بپردازیم. در پژوهش حاضر تلاش خواهد شد تا با بررسی مراکز آموزشی موجود در ایران سده‌های سوم تا هفتم هجری، به تبیین وضعیت نظام آموزشی ایران و ارزیابی درست تحولات صورت گرفته در این زمینه پرداخته شود. انتخاب این بازه زمانی و عدم توجه به دو سده اول ورود اسلام به ایران به این معنی نیست که در این دوران چیزی به نام آموزش و تعلیم و تربیت در ایران وجود نداشت، بلکه تنها به این دلیل است که حجم اطلاعات موجود در این زمینه در دو سده اول بسیار کم بوده و چندان قابل اتکا نیست.

تاکنون در مورد مدارس موجود در ایران سده‌های نخستین اسلامی پژوهش مشخصی انجام نشده است. اما از پژوهش‌هایی که با این رویکرد به بررسی کلی دوره‌های مختلف تاریخ ایران و اسلام پرداخته‌اند می‌توان به چند مورد اشاره کرد. شانه‌چی و طحانی، در پژوهش خود با عنوان «مقایسه ساختار و برنامه‌های مراکز آموزشی جهان اسلام تا پایان قرن هفتم هجری»، به بررسی این مراکز در جهان اسلام پرداخته‌اند و همان‌گونه که از عنوان آن پیداست در این بررسی به ایران به‌عنوان بخشی مستقل توجه نشده و تنها در قالب تمدن و اسلامی به آن پرداخته شده است (Shanechi & Tahani, 1392). باغستانی و معینی، در پژوهش خود با عنوان «تعلیم و تربیت در تمدن اسلامی» با همین رویکرد به مسئله پرداخته است (Baghestani & Moini, 1388). این پژوهش هم همانند پژوهش قبلی ایران را به‌طور جداگانه مورد بررسی

قرار نداده است. از دیگر پژوهش‌های موجود در این زمینه و با همین ویژگی می‌توان به «تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری» اثر آدام متز (۱۳۸۸)، «علم و تمدن در اسلام» اثر سید حسین نصر (۱۳۸۴)، «مدارس و دانشگاه‌های اسلامی و غربی در قرون وسطی» اثر کریم مجتهدی (۱۳۷۹) و «مدارس نظامیه و تأثیرات علمی و اجتماعی آن» اثر نورالله کسای (۱۳۶۳) اشاره کرد. اما کسای در اثر دیگر خود با عنوان «فرهنگ نهادهای آموزشی ایران» به‌طور مشخص به نهادهای آموزشی موجود در کل تاریخ ایران پرداخته است و همان‌گونه که از عنوان آن پیداست تمرکز او در این اثر بیشتر بر وجه نظری فرهنگ آموزش در ایران آن‌هم به‌عنوان یک کل بوده است (Kasaie, 1383). بنابراین پرداختن به مراکز آموزشی در ایران سده‌های نخستین، به‌عنوان هدف رسالت پژوهشی مقاله حاضر، از اهمیت زیادی برخوردار است و می‌تواند بر غنای مطالعات صورت گرفته در زمینه تعلیم و تربیت در ایران بیفزاید.

۲- سرآغاز آموزش در اسلام

مدرسه در تاریخ اسلام از مسجد منشعب شده است. به‌عبارتی دیگر تاریخ مدرسه و مسجد در اسلام درهم‌تنیده‌اند. مسجد در صدر اسلام تنها عبادتگاه نبود؛ زیرا اساساً عبادت در اسلام تنها محدود به دعا و نیایش و انجام امور مخصوصی که در ادیان دیگر عبادت شمرده می‌شد، نبود، بلکه حتی جهاد، کسب حلال، ازدواج و... نیز جزئی از عبادات شمرده می‌شد. در فرهنگ اسلامی سوادآموزی و پرورش کودکان از بزرگ‌ترین ثواب‌ها به شمار می‌رفت. مسلمانان وظیفه خود می‌دانستند که قرآن و تعالیم عالییه اسلامی را بیاموزند و به کودکان خویش تعلیم دهند. از این‌رو مراکز اجتماعات دینی مسلمانان از قدیمی‌ترین مراکز آموزشی است و در مساجد علاوه بر اقامه نماز، کار تعلیم و تربیت نیز انجام می‌گرفت (Safa, 1366, 2/231). نخستین و ارزنده‌ترین وظیفه هر تازه‌مسلمانی یادگیری آموزه‌ها و آیین‌های عبادی و وحی الهی بود و پیامبر(ص) به‌عنوان شایسته‌ترین آموزگار قرآن را به آنان می‌آموخت. گفته شده که پیامبر(ص) به یاران خود آن‌گونه می‌آموخت که گویی کودکان در مکتب‌ها و مدرسه‌ها سرگرم یادگیری‌اند. در مساجد کوچک کودکان خردسال تربیت شده و مساجد بزرگ محل تعلیم و تربیت بزرگسالان به شمار می‌رفت و مردم از هر طبقه‌ای به تحصیل دانش می‌پرداختند. بسیار اتفاق می‌افتاد که حتی مردمان بی‌بضاعت خانه‌های خود را تقدیم می‌کردند تا مکتب و آموزشگاهی در آنجا تأسیس شود و همگان به‌نوبه خود کمک به سوادآموزی را وظیفه شرعی خود می‌دانستند (Eihaf, 1384, 265). در سه چهارم قرن اول هجری اگر احیاناً مدرسه‌ای هم ساخته می‌شد، معمولاً در کنار مساجد قرار می‌گرفت. در ساختن مدرسه نوعاً از صحن مساجد استفاده می‌شد و در حیاط هر مسجد، حجره‌هایی هم برای سکونت طلاب ساخته می‌شد، تا طلاب در آنجا سکنی گزیده، به درس و بحث مشغول شوند. مسلمانان در ساختن «مدرسه» از معماری مساجد استفاده می‌کردند. بدین جهت مسجد را گاهی «مدرسه» و یا بالعکس «مدرسه» را «مسجد» می‌نامیدند. به این معنی «مدرسه» در تمدن اسلامی مفهومی عام دارد و شامل تمام مجامع عمومی از قبیل مساجد، تکایا، مقابر، زوایا و

عبادتگاه‌های زهاد می‌شود و حتی از دارالشفاهای هم برای تعلیم پزشکی و داروسازی و از رصدخانه‌ها هم برای تعلیم ریاضیات و نجوم استفاده می‌شده است (Elhami, 1378, 48).

۳- ویژگی‌های مراکز علمی اسلامی

مراکز علمی اسلامی بر اساس شرایط اجتماعی، سیاسی و فرهنگی دارای ویژگی‌های خاصی بودند. در اینجا، به منظور تبیین شرایط و نحوه پیشبرد اهداف و برنامه‌های مراکز آموزشی، به بررسی برخی از ویژگی‌های این مراکز در قالب مواد درسی، روش آموزشی، گواهی‌نامه‌ها، شیوه اداره، درآمد و ساختمان خواهیم پرداخت.

۳-۱- مواد درسی

یکی از ویژگی‌های هر نظام آموزشی مواد درسی و مفاهیمی است که آن نظام به دنبال آموزش و توسعه آن است. توجه به این مسئله به‌ویژه دستگاه‌های دینی و تمدن‌های مبتنی بر آن اهمیت زیادی پیدا می‌کند؛ زیرا در اینجا علاوه بر خود سوادآموزی مسئله تبلیغ آموزه‌های دینی و ممانعت از توسعه آموزه‌های غیردینی اهمیت می‌یابد. نگاهی به مواد آموزشی موجود در مراکز اسلامی را می‌توان به‌عنوان مهم‌ترین گام در تبیین چگونگی آموزش در تاریخ و تمدن اسلامی-ایرانی به شمار آورد. در یک طبقه‌بندی که از اواخر قرن سوم هجری در مدارس علمیه رایج شده بود، معارف و علوم به دو شاخه علوم عقلی شامل منطق، ریاضیات، نجوم، موسیقی، فیزیک، پزشکی و متافیزیک؛ و علوم نقلی شامل قرآن، تفسیر، علم حدیث، فلسفه و اصول تقسیم می‌شد. باین وجود، از قرن چهارم هجری مراکز علمی اسلامی تنها اجازه تدریس قوانین اسلامی را داشتند و نمی‌توانستند قوانین رومی یا یونانی، یهودی و عرفی را آموزش دهند. در نتیجه، مطالعه و تدریس مجموعه کامل قوانین اسلامی و غیر اسلامی هرگز در کنار هم و در یکجا جمع نشد تا بتوان با تفاهم، آرای متعارض را به شکل قوانین یک نظام جهانی واحد درآورد (Darani, 1381, 85; Eihaf, 1384, 28).

۳-۲- روش آموزش

در یک نظام آموزشی، پس از مواد درسی، روش آموزش این مواد از مسائل قابل توجه است. عمده‌ترین روش‌های آموزشی مراکز علمی اسلامی به چهار شیوه حفظ، روایت، سماع و املا تقسیم می‌شد. الف) حفظ: اعتماد کردن بر نیروی حافظه از شیوه‌های مهمی بود که دانشمندان و محصلان مسلمان در تحصیل دانش بر آن تکیه می‌کردند. اهمیت زیاد این شیوه از آنجا ناشی می‌شد که پیامبر(ص) مسلمانان را به حفظ قرآن بسیار تشویق می‌نمود. به نظر می‌رسد مسلمانان با حلقه زدن دور استاد می‌کوشیدند به حفظ و فراگیری مطالب بپردازند. این کار منجر به مطالعه دقیق و حفظ مطالب در خارج از مدرسه می‌شد. جنبه منفی این شیوه در آن بود که تلاش‌ها بیشتر به‌صورت کلیشه‌ای به سمت حفظ آثار کلاسیک سوق داده می‌شد. بنابراین معمولاً تلاشی در جهت تصحیح نقاط ضعف آن‌ها صورت نمی‌گرفت. استفاده از این روش حتی تا به امروز موجب شده که بسیاری از فراگیران به پایبندی افراطی به برخی متون بپردازند و نتوانند تحولی در امر آموزش به وجود بیاورند.

ب) روایت: روایت برنامه‌ای اساسی بود که آموزش اسلامی بر آن استوار بود. این شیوه قبل از اسلام در شعر پدید آمده بود. بعد از ظهور اسلام، حدیث نبوی که عمده‌ترین بخش تفکر و سنت اسلامی را بر عهده داشت به شدت متکی به روایت بود. در این شیوه احادیث نبوی به شیوه سینه‌به‌سینه و شفاهی به محصلان آموزش داده می‌شد.

ج) سماع: سماع به معنای شنیدن، نوعی آموزش شفاهی بود. در این شیوه استاد مطالب درسی خود را به صورت شفاهی بازگو می‌کرد و فراگیران با شنیدن سخنان استاد، آن‌ها را فرامی‌گرفتند. بسیاری از استادان این شیوه را بهترین روش تدریس می‌دانستند و گروهی نیز با این نظر مخالف بودند.

د) املا: املا به معنای نویساندن است. رواج این روش در اثر انتشار کاغذ و گسترش دامنه کتابت بود. استاد به قصد نویساندن، مطالب خود را برای طلاب بازگو می‌کرد. به مطالبی که با این روش تهیه می‌شد امالی می‌گفتند. به نظر می‌رسد استفاده از این روش در قرون مختلف به یک شکل نبوده است (Ghanime, 1364, 231-237; Ahmad, 1383, 103; Eihaf, 1384, 217).

۳-۳- گواهی‌نامه‌ها

روش گواهی در مراکز علمی اسلام «اجازه» نام داشت. در این شیوه، استاد به شاگرد خود اجازه می‌داد مطالبی را از او روایت کند. این کار به صورت شفاهی یا کتبی انجام می‌شد. اجازه منحصر به علم حدیث نبود و شامل همه دانش‌های رایج نظری و علمی می‌شد (Ghanime, 1364, 238). اجازه‌نامه‌ها در انواع مختلف صادر می‌شدند. باید توجه داشت که این اجازه‌ها به دست هر کدام از اساتید به صورت جداگانه اعطا می‌شد؛ به این معنی که اجازه‌نامه به وسیله جمعی از اساتید صادر نمی‌شد و این ارزشیابی و اجازه‌نامه جنبه شخصی داشت. پایان تحصیلات زمانی بود که دانشجو به سطح جدیدی از تبحر دست می‌یافت و آماده بود برای مدت‌زمانی نامحدود همراه یک استاد معتبر باشد (Eihaf, 1384, 256). در سنت تعلیمی اسلام، نظام دیگری برای تشخیص صلاحیت تدریس وجود داشت و از عنوان‌هایی استفاده می‌شد که نشان‌دهنده مقام علمی افراد بود. برای نمونه، مفهوم ریاست درباره کسی به کار می‌رفت که در یکی از زمینه‌های علمی به کمال و غایت ممکن نائل شده بود. به نظر می‌رسد القاب مختلفی چون امام، حاکم، حافظ و مسند به نسبت مقام علمی اشخاص به آن‌ها اعطا می‌شد و این نوع القاب، مخصوص مراکز علمی نبوده است (Mojtahedi, 1378, 57).

۳-۴- موقوفات به عنوان مراکز آموزشی

موقوفات یکی از بهترین و بیشترین منابع درآمد و پرداخت هزینه‌های مراکز علمی مسلمانان بود. واقف هر مرکز علمی برای تأمین هزینه‌های آن، موقوفاتی تعیین می‌کرد که مشخصات آن در وقف نامه مشخص می‌شد. در وقف نامه‌ها چگونگی اداره مدرسه و مستمری طلاب و کارکنان تعیین می‌شد. واقف، شخص متولی را در زمان خود و پس از حیات خود مشخص می‌کرد. گاهی شخصی به نام ناظر برگزیده می‌شد که به کار متولی نظارت کند. در این صورت اختیارات ناظر را هم در وقف نامه مشخص می‌کردند. در مواردی

نیز ناظر اجازه می‌یافت در صورتی که متولی کار خود را به خوبی انجام ندهد، وی را برکنار کند. حقوق و مستمری مدرس، طلاب، ناظر، متولی، مؤذن، خادم، چراغ‌دار، آبکش و سایر کارکنان در وقف نامه مشخص می‌شد. در برخی از وقف نامه‌ها، مدت تحصیل و اقامت طلاب در مدرسه تعیین می‌گردید تا مبادا کسی به نیتی غیر از تحصیل در مدرسه ساکن شود. برنامه برگزاری آیین‌های مذهبی و شیوه برگزاری آن و اوقات وعظ عمومی در مدرسه در هر وقف نامه مشخص می‌شد (Kiani, 1386, 135). گاهی حکومت بر اداره موقوفات نظارت داشت و بدین ترتیب تشکیلات مذهبی و آموزشی را در دایره تشکیلات حکومتی محدود می‌کرد. برای نمونه، در ایران عصر سلجوقی در منشوری که از طرف دیوان سنجر صادر شده بود، نظارت کلی اوقاف به قاضی عسکر سلطان واگذار می‌شد. در برخی شهرها اداره‌ای به نام دیوان اوقاف وجود داشت (Ibnsalman, Unknown, 61). به نظر می‌رسد وقف در اسلام از آن جهت که نگهدار مراکز علمی بود و حقوق اساتید و کارکنان را تأمین می‌کرد، دارای ارزش بسیار بود. با این وجود، مؤسسات وقفی آموزشی یک صنف خودمختار و مستقل محسوب نمی‌شدند. این مؤسسات علمی به شدت محدود به متن دقیق سند قانونی مؤسس بودند و هیچ‌گونه تغییری در این اسناد مجاز نبود. اموال این مراکز قابل آزاد شدن نبودند؛ زیرا هدیه‌ای همیشگی در راه خدا محسوب می‌شدند (Eihaf, 1384, 266). بنابراین، مراکز علمی وقفی در جهان اسلام گاه باعث توسعه آموزش و گاه موجب رکود آموزش و مراکز آموزشی شده‌اند و آن‌ها را در مسیر خاصی هدایت می‌کردند.

۳-۵- ساختمان

نقشه ساختمان مسجد و مدرسه دارای اختلافاتی آشکار بودند؛ زیرا برخلاف مساجد و اولویت مذهبی آن‌ها، در مدرسه در درجه اول به مقاصد آموزشی توجه می‌شد. همچنین، ساختمان مدارس در شرق و غرب دنیای اسلام با یکدیگر متفاوت بود. مدرسه در مشرق جهان اسلام، بیشتر اوقات از یک فضای سرباز تشکیل می‌شد که به وسیله چهار ایوان صلیب مانند احاطه می‌گردید و ستون‌های میان دو ضلع این شکل صلیبی، راهروی ورودی مدرسه را تشکیل می‌داد. در این راهرو پلکانی قرار داشت که به اتاق‌های طبقه متصل می‌شد، که مربوط به استادان و دانشجویان بود. همچنین، مدرسه در مغرب اسلامی دارای سالن بزرگی بود که مخصوص درس بود. مدارس دارای تعدادی اتاق مخصوص دانشجویان و یا سالنی به عنوان خوابگاه بود که گاهی اوقات دوطبقه بود. در وسط مدرسه صحنی سرگشاده وجود داشت. این مدارس تنها برای تدریس وقف شده بودند (Ghanime, 1364, 362). یکی از ویژگی‌های مشترکی که در ساختمان مدارس شرق و غرب دنیای اسلام به چشم می‌خورد این بود که مسلمانان بناهای خود را با هنر تزئینی منحصر به فردی می‌آراستند که از نمایش جانداران پرهیز می‌کرد. این پرهیز به خاطر رعایت حکمی اسلامی بود که ساخت اصنام را نهی می‌کرد (Fugel, 1387, 1/346).

۴- مدارس و مراکز علمی در ایران: سده‌های چهارم تا هفتم هجری

راجع به رواج علم در ایران سده‌های چهارم و پنجم هجری شواهد و اطلاعات زیادی در دست است. در این زمینه به‌ویژه جغرافی‌نویسان از چگونگی حال علم و علما در بلاد مهم از قبیل شیراز و ری و اصفهان و دینور و نیشابور و بخارا و جز آن‌ها اطلاعاتی داده‌اند که همه آن‌ها دلیل بر رواج علم و ادب و احترام علما و ادبا است. بیشتر پادشاهان ایرانی این عهد افرادی دانش‌دوست بودند و به‌ویژه وزرای آنان نیز کمتر از علم و ادب بی‌بهره بودند و بیشتر آن‌ها از مشاهیر علما و مبلغان عصر خود محسوب می‌شدند. از این وزرای دانشمند می‌توان به ابن عمید، صاحب بن عباد، مهلبی، شاپور بن اردشیر، ابن سعدان و ابوعلی ابن‌سینا اشاره کرد که همگی از وزرای مشهور آل‌بویه و هریک در یکی از فنون و علوم سرآمد هم‌عصران خود بوده‌اند. همچنین وزرای مانند بلعمی، جیهانی و عتبی در دولت سامانی و ابوالحسن سهل‌ی (یا سهیلی) در دولت خوارزمشاهیان چراغ‌های درخشنده علم و ادب در مشرق زمین محسوب می‌شدند. همین‌طور شاهان سامانی و آل‌بویه به علما و ادبا بسیار بها می‌دادند و حمایت‌های آن‌ها از علوم یکی از عوامل رنسانس علمی در این دوران بود (Safa, 1366, 1/ 260). نیمه دوم قرن پنجم تا اوایل قرن هفتم، از نظر کثرت مدارس و اهمیت آن‌ها از مهم‌ترین دوره‌های تمدن ایرانی-اسلامی محسوب می‌شود. چند نکته کلی در مورد مدارس این عهد قابل‌ذکر است. نخستین نکته‌ای که باید درباره مدارس این عهد گفت آن است که مدارس این عهد، باآنکه تعدادشان زیاد و از لحاظ مالی در وضعیت مناسبی بودند، خود وسیله‌ای برای جلوگیری از نشر علوم عقلی بوده، سبب رواج زبان عربی و ضعف زبان پارسی می‌شدند. این مدارس را معمولاً افرادی دین‌دار برای ازدیاد حسنات و کسب ثواب اخروی و خدمت به دین و نشر علوم دینی بنا می‌کردند و املاک زیادی هم بر آن‌ها وقف می‌نمودند. طلاب علوم که می‌دیدند علوم عقلی مورد بی‌مهری عامه و امرا و رؤسا است، و در مقابل تحصیل در مدارس دینی موجب رفاه حال و داشتن راتبه و وظیفه معین خواهد بود، به این مراکز روی می‌نهادند. در این مدارس مطالعه کتب علمی و به‌ویژه فلسفه به‌شدت ممنوع بود و کسی یارای آن را نداشت که در آن‌ها به تعلیم و تعلم علوم قدیمه اشتغال ورزد و حرفی از فلسفه و هندسه و نجوم به میان آورد. بنابراین همه توجه طالبان علم در این مراکز معطوف به تحقیق در علوم دینی و بحث و بررسی در شعب مختلف آن و تألیف کتب متعدد در این زمینه‌ها بود. از سوی دیگر چون تحقیق در این علوم مستلزم اطلاع کافی از زبان و ادبیات عربی بود، توجه به علوم ادبی عرب نیز از شرایط تحصیل در آن‌ها شمرده می‌شد (Safa, 1366, 2/ 231). اشتغال گروه زیادی از مردم در این مدارس و توجه همه آنان به زبان و ادب عربی و علوم دینی موجب آشنایی روزافزون آنان با زبان عربی شد و همین امر خود یکی از علل نفوذ بی‌سابقه زبان و ادب عربی در ادب فارسی قرن ششم و اوایل قرن هفتم گردید. نکته دیگری که درباره مدارس این عهد قابل‌ذکر است اختصاص هر یک از این مدارس به یکی از فرقه‌های مذهبی بود. هر واقفی بنا بر میل و علاقه قلبی خود و به علت انتساب به یک مذهب، مدرسه یا مدرسی را که ایجاد می‌کرد به هم‌کیشان خود اختصاص می‌داد و دیگران حق استفاده از آن‌ها را نداشتند. به‌ویژه پیروان مذاهبی که

در اقلیت بوده و احیاناً مورد بغض و کینه عامه مسلمین قرار داشته‌اند از این مسئله به شدت متضرر می‌شدند. از جمله چنین مدرسی می‌توان به مدرسی اشاره کرد که در شهرهای قم، کاشان و آوه برای شیعیان دایر شد (Qazvini, 1371, 163-171; Safa, 1366, 2/232).

۵- انواع مکان‌های آموزشی در ایران

پس از یک بررسی اجمالی که در مورد ویژگی‌های نظام آموزشی اسلام صورت گرفت، نوبت به ایران می‌رسد. از آنجائی که تاریخ ایران بعد از ورود اسلام با فرهنگ و تمدن اسلامی گره خورده و در بسیاری از زمینه‌ها رنگ و بوی اسلامی به خود گرفت، ساختار مراکز آموزشی موجود هم نمی‌توانست از این مسئله مبرا باشد. مکان‌های آموزشی موجود در ایران متأثر از اسلام بود. بنابراین مکان‌های آموزشی موجود در ایران قرون نخستین اسلامی را می‌توان به چند دسته شامل مسجد، مدرسه و مکتب تقسیم کرد که در ادامه به‌طور جداگانه به بررسی آن‌ها می‌پردازیم.

۵-۱- مسجد

مسجد از آغاز دوره هجرت مرکز تجمع مسلمین و اخذ تصمیمات سیاسی و تعلیمات دینی بود و سنتی که از عهد پیامبر و خلفای راشدین ایجاد شد بعد از آنان دیرگاهی در میان مسلمانان باقی ماند. در تاریخ تعلیم و تربیت اسلامی از آغاز تا قرن چهارم هجری از مساجد به‌عنوان مهم‌ترین مراکز و نهادهای علمی و آموزشی در جهان اسلام یاد می‌شود. در هنگام ظهور اسلام، هیچ نهاد و مؤسسه مستقل آموزشی در حجاز وجود نداشت؛ زیرا تعلیم و تربیت بر آموزش شفاهی استوار بود. اما به تدریج و با نزول وحی، عده‌ای به فرمان پیامبر (ص) مأمور نوشتن آیه‌های قرآن شدند. تعلیم آیه‌ها و مفاهیم کلام وحی در مسجد و در ساعت‌هایی غیر از اوقات نماز جماعت و وعظ برگزار می‌شد (Kiani, 1386, 125). مهم‌ترین کارکرد مسجد، عبادت جمعی و کارکرد ثانویه مسجد در صدر اسلام آموزش بود (Polo, 1368, 9). در ایران دوره اسلامی هم این سنت از قرون دوم و سوم به بعد معمول بود. شواهد موجود حکایت از آن دارد که در بسیاری از مساجد که در ایران ایجاد شد حوزه‌های تدریس دایر بود و از آن جمله است در سیستان و بخارا و بلخ و هرات و فارس و غیره. در نیشابور هم که تا حمله مغول از مهم‌ترین بلاد اسلامی بود، مساجد زیادی به چشم می‌خورد که مرکزیت تعلیم داشت از جمله مسجد مطرزی و مسجد قدیم نیشابور و جامع منیعی (Narshakhi, 1363, 67; Safa, 1366, 1/264).

در مساجد از روش‌های خاصی برای تدریس استفاده می‌شد. هر یک از استادان در مساجد حلقه‌هایی تشکیل می‌دادند و در آن‌ها به تعلیم علومی از قبیل حدیث و قرائت قرآن و علوم ادبی و فقه مبادرت می‌شد. این رسم در همه مساجد جاری بود و در آن‌ها حلقه‌هایی برای تعلیم و املاء احادیث و علوم از طرف دانشمندان و پیشوایان دینی مشهور تشکیل می‌شد. اهمیت این حلقه‌ها بسته به مقام استاد و ارزش موضوع درس بود. چنانکه گاه بعضی از حلقه‌های درسی بی‌اندازه وسعت می‌یافت و قسمت بزرگی از مساجد را شامل می‌شد. در ایران هم وضع به همین منوال بود و در مساجد و جوامعی که در شهرهای معروف موجود

بود از این گونه حلقه‌ها تشکیل می‌یافت و در آن‌ها فقها و محدثان و مفسران و قراء بزرگ تدریس می‌کردند. برای نمونه شیخ ابو محمد عبدالله جوینی پدر امام‌الحرمین جوینی (متوفی به سال ۴۳۸ه.ق) در نیشابور مجلس مناظره و تعلیم خاص داشت؛ ابو تراب عبدالباقی مراغی در یکی از مساجد همین شهر حلقه درس داشت و ابو عبدالله الخبازی در مسجدی که به نام او مشهور بود تدریس می‌کرد. گاهی ممکن بود دانشمندان مشهوری که از شهرها می‌گذشتند از طرف سلاطین مأمور تشکیل حلقه‌هایی در جوامع شوند (Sabki, 1992, 3/ 147-219-252-254). در مساجد دانشمندان به ستون‌های مسجد تکیه می‌دادند و شاگردان گرداگرد آن‌ها اجتماع می‌کردند. هر کس از زن و مرد می‌توانست در این تجمعات شرکت کند و با پرسش خود، حرف استاد را قطع و یا به او اعتراض کند. این امر برای مدرس سودمند بود؛ زیرا موجب می‌شد تا مدرس با آمادگی بیشتری در کلاس درس حاضر شود. انتقادهای حضار پرتوقع مانع از آن می‌شد که افراد کم‌بهره از علم عهده‌دار مقام تعلیم شوند (Hunke, 1361, 29). بنابراین، مساجد را می‌توان نوعی دانشگاه عمومی و همگانی در سراسر قلمرو اسلامی دانست (Ghanime, 1364, 61). از دل همین مساجد قدیمی بود که مدرسه عمومی ابتدایی؛ یعنی مکتب تولد یافت (که در ادامه در مبحث مکتب به بررسی ویژگی‌های آن پرداخته خواهد شد). همچنین مراکز علمی پیشرفته‌ای شکل گرفتند که بعدها به صورت دانشگاه‌های اسلامی درآمدند و الگویی برای دانشگاه‌های اروپایی قرون یازدهم و دوازدهم شدند (Nasr, 1384, 53).

معیشت علم آموزان در مساجد هم در نوع خود قابل توجه است. در مساجد معمولاً به طالبان علم کمک‌های مالی می‌شد. این «کمک‌خرجی» که آن را «اجراء» می‌گفتند، از محل موقوفاتی که اهل خیر به مساجد وقف می‌کردند، پرداخت می‌شد. علاوه بر این برخی از بزرگان هم دانشمندان و طالبان علم را از اموال خود نصیبی می‌دادند. برای نمونه صاحب بن عباد وزیر مشهور آل‌بویه در ایران هر سال پنجاه‌هزار دینار به بغداد می‌فرستاد تا میان علما و فقها و سادات و فقرا و شعرا تقسیم کنند (Nakhjavani, 1357, 244). نظیر این عمل را محمد بن منور نویسنده «اسرارالتوحید» از خواجه نظام‌الملک با توضیح بیشتر نقل کرده است. به‌طور کلی این کار در میان وزرا و بزرگان عمومیت داشته است (Safa, 1347, 9).

۵-۲- مدرسه

یکی از کانون‌ها و مراکز آموزشی موجود در ایران قرون نخستین اسلامی مدرسه بود، که در کنار مسجد نقشی مهم در نظام آموزشی ایران ایفا می‌کرد. همان‌طور که در مباحث قبلی ذکر شد، آموزش در اسلام از مسجد آغاز شد و سپس به تدریج مسجد هم در نظام آموزشی عرض‌اندام کرد. در رابطه با مدارس چندین مسئله قابل توجه وجود دارد. اینکه مدارس از چه زمانی به‌عنوان سازمانی مستقل در کنار مساجد به وجود آمدند؟ مدارس به چند دسته تقسیم می‌شدند؟ و این مدارس دارای چه ویژگی‌های کلی بودند؟ در ادامه با طرح مباحثی سعی خواهد شد تا با پاسخ‌دهی به این سؤالات، به تبیین وضعیت مدارس موجود در ایران قرون نخستین اسلامی پرداخته شود.

۵-۲-۱- استقلال مدرسه از مسجد و دلایل آن

کلمه مدرسه از ماده درس گرفته شده است که در اصل عبری است (Ghanime, 1364, 105). پیدایش مدارس، تحول بزرگی را در زمینه آموزش در اسلام و ایران پدید آورد. با ظهور مدارس، آموزش در اسلام نهادینه شد و انگیزه‌های آموزشی بر انگیزه‌های دینی برتری یافت. برنامه‌های آموزشی از نظم و انسجام بیشتری برخوردار گردید. استادان مدارس به‌طور معمول دانشمندانی بودند که در یک فضای آزاد فکری با برخورداری از مایه‌های علمی و جاذبه‌های معنوی و اخلاقی، دانشجویان را به سمت خود جلب می‌کردند (Mijtahedi, 1379, 66). از قرن چهارم به بعد به تدریج فرهنگ و تمدن اسلامی توسعه یافت به طوری که در همین قرن تعلیم و تعلم از صحن مساجد به مدارس مستقل منتقل شد. اما همچنان مساجد نیز جنبه تربیتی و تعلیمی خود را حفظ کردند. عوامل چندی در این انتقال و جدایی مدارس از مساجد نقش داشتند. تدریس علوم و دانش‌های گوناگون، آن‌هم در سطح بالای علمی و استدلالی، برای تمام طبقات مقدور و میسر نبود. از یک سو سیاست خلفای عباسی بر این بود که علوم را از مسجد به دارالخلافه منتقل کند و از سویی دیگر گسترش دایره علوم و دانش‌ها موجب شد که به تدریج دانشمندان تنها به مساجد اکتفا نکنند و پروسه علم‌آموزی را از انحصار مساجد درآورده و به فکر تأسیس مراکزی مستقل از مساجد بیفتند. این مسئله از مأموریت مساجد به عنوان مهد علم و دانش کاست و به تدریج مساجد را صرفاً به مراکز عبادی تبدیل می‌کرد. مسجد با چنین روح زاهدانه و متعصبانه‌ای که بر آن حاکم شده بود دیگر نمی‌توانست تعقل و تعلم آزاد و طرح نظریات مختلف و مذاهب و مکاتب دینی و فلسفی بیگانه را که لازمه یک محیط علمی و آموزشی آزاد است، تحمل کند (Elhami, 1378, 50). ایرانیان در زمینه ایجاد این مدارس بر دیگر ممالک اسلامی تقدّم داشتند. از جمله مدارس قدیم ایران یکی مدرسی است که حسن بن قاسم (مشهور به داعی صغیر مقتول به سال ۳۱۶هـ.ق) در آمل ایجاد کرد. در طابران از اعمال طوس برای حاتمی دانشمند بزرگ قرن چهارم (وفات ۳۹۶هـ.ق) مدرسه‌ای ایجاد شد که در آنجا به تدریس مشغول بود. در نیشابور هم چند مدرسه وجود داشت، از آن جمله است مدرسه‌ای که اهل نیشابور برای ابن فورک اصفهانی (وفات ۴۰۶هـ.ق) ساخته و او را از اصفهان به نیشابور آورده بودند تا در آنجا تدریس کند. همچنین مدرسه‌ای برای رکن‌الدین اسفراینی (وفات ۴۱۸هـ.ق) در همین شهر ساخته شد (Nakhjavani, 1357, 272). اما سنت آموزشی وابسته به مساجد، بینش اسلامی و سابقه تاریخی به‌راحتی پذیرای تفکیک علم و دین یا مدرسه و مسجد نبود؛ زیرا اسلام همیشه یک چهره قوی علمی داشته و خود بنیان‌گذار رشته‌های گوناگون علمی بوده است. از این رو برای تلفیق این دو امر، مدرسه‌ها را در کنار مسجدها بنا کردند؛ به گونه‌ای که مدرسه یکی از مؤسسات وابسته به مسجد محسوب می‌شد و همراهی و همگامی علم را با دین بیان می‌کرد. بهترین گواه پیوستگی «علم» و «ایمان» در نظام فرهنگی اسلام هم‌جواری مدرسه و مسجد در تمامی شهرهای بزرگ کشورهای اسلامی است (Elhami, 1378, 50-55).

می‌توان گفت که سرآغاز تحول در ایجاد مدارس و مدیریت متفاوت آن‌ها به ساخت مدارس نظامیه توسط خواجه نظام‌الملک وزیر مقتدر و اندیشمند دوره سلجوقی مربوط می‌شود. مدارس نظام‌الملک در نیشابور و بغداد و شهرهای دیگر ایجاد کرد همه به نام نظامیه موسوم بودند. با تأسیس نظامیه نهضتی بزرگ در کشورهای اسلامی برای ایجاد مدارس پیدا شد و بسیاری از بزرگان به فکر تأسیس مدارس افتادند. از آن میان بعضی به‌منظور ثواب اخروی و خدمت مذهبی، برخی از باب تحکیم بنیان قدرت عمومی و اجتماعی خود، و گروهی هم از راه رقابت و هم‌چشمی به این کار دست می‌زدند و انگیزه‌های افراد از این کار متفاوت بود. مثلاً تاج‌الملک قمی (متوفی ۵۴۸۶ق) رقیب معروف نظام‌الملک، پس از بنای نظامیه بغداد به فکر ایجاد مدرسه‌ای در آنجا افتاد و نام آن را هم به تقلید از نظامیه «تاجیه» گذاشت. ابن جبیر در حدود سال ۵۸۰ه.ق از حدود سی مدرسه نام می‌برد که همگی در بخش شرقی بغداد وجود داشت (Ibnjobair, 1356, 2/239; Ravandi, 1373, 2/239). گزارش سبکی از وجود مدارس قبل از خواجه نظام‌الملک نشان از آن دارد که نظام‌الملک نخستین کسی نبوده که دست به احداث مدارس دینی زده است، اما احتمالاً نخستین کسی بوده که برای طلاب راتبه‌ای مقرر و مقدر داشته است. سبکی در طبقات‌الشافعیه به این مسئله اشاره می‌کند: «زیرا بر من ثابت نیست که پیش از نظام‌الملک راتبه‌ای برای طالبان علم مقرر شده باشد و به احتمال قوی چنین کاری تا روزگار نظام‌الملک هیچ‌گاه صورت نگرفت» (Sabki, 1992, 3/137; Ravandi, 1373, 2/234). اما شواهدی برای رد این نظریه هم وجود دارد و از این نکته حکایت دارد که برای طلاب و مدرسین گذشته از جای اقامت در بسیاری از مدارس راتبه و نفقه نیز معین می‌شد. البته این کار عمومیت کامل نداشت. با این توضیحات، اهمیت کار خواجه نظام‌الملک دیگر نه در ایجاد مدارس برای نخستین بار و نه در برقراری مقرری برای طلاب برای نخستین بار، بلکه در این بود که وی عامل اصلی ایجاد نهضتی جدید در تأسیس مدارس در جهان اسلام شد و کارهای او بود که مایه نظم و ترتیب تازه‌ای در مدارس گردید و آن‌ها را به‌صورت آموزشگاه‌های مرتب شبانه‌روزی درآورد که در آن‌ها وسایل آسایش و تحصیلات طلاب از بسیاری جهات فراهم بود (Ravandi, 1373, 1/235). اما اگرچه نظامیه‌ها نهضتی بزرگ در ایجاد مدارس مستقل از مساجد را در پی داشت، اما انتقادات زیادی را هم متوجه خواجه نظام‌الملک به‌عنوان بانی این مدارس کرد. علما در مخالفت با برنامه مدرسه‌سازی خواجه نظام استدلال‌هایی داشتند و به دو دلیل مسجد را بر مدرسه ترجیح می‌دادند: اول اینکه پیشینیان برای تدریس فاقد مدرسه بودند و در مساجد تدریس می‌کردند. اگرچه ممکن است مدرسه از لحاظ عواید علمی، بازده زیادی داشته باشد، ولی به‌منظور اقتدا به پیشینیان تدریس در مسجد مناسب‌تر به نظر می‌رسد. دوم اینکه فقط عده کمی از افرادی وارد مدرسه می‌شوند و از دسترس توده مردم و طبقات مختلف جامعه به دور بوده و در این صورت تداوم تدریس در مدرسه موجب محرومیت گروه‌های زیادی از مردم از تعلیمات دینی می‌شد (Zarrinkoob, 1362, 38).

۵-۲-۲- مدارس موجود

در نیمه اول سده چهارم مدارس زیادی در شهرهای مختلف ایران وجود داشت. در نیشابور چند مدرسه مشهور وجود داشت. از آن جمله مدرسه بیهقیه بود که امام ابوالحسن محمد بن شعیب بیهقی فقیه

شافعی (متوفی ۳۲۴ ه.ق) در کوی سیار نیشابور ایجاد کرده و اسعد بن مسعود عتبی نیشابوری فقیه مشهور در آنجا ساکن بود و به تدریس اشتغال داشت (Baihaghi, 1317, 158). این مدرسه را مدرسه کوی سیار نیشابور هم می‌گفته‌اند (Safa, 1366, 1/ 265). اوقات طلاب این مدرسه به سه قسمت تقسیم می‌شد: بخشی برای تدریس، بخشی برای املای حدیث و بخشی هم برای تذکیر و وعظ مسلمانان (Baihaghi, 1317, 172-186) از دیگر مدارس مشهور نیشابور می‌توان به صاعدیه، صابونیه و سرآجان اشاره کرد (Ibnmonavar, 1332, 128; Atbi/utbi, unknown, 203). علاوه بر این‌ها در اوایل قرن پنجم در نیشابور چهار مدرسه بزرگ برای چهار طایفه کرامی و شیعی و حنفی و شافعی وجود داشت. در شهرهای دیگر ایران هم تا اوایل قرن پنجم چند مدرسه ساخته شد. برای نمونه در سبزوار خواجه امیرک از بزرگان قرن چهارم مدرسه‌ای ساخت که در قرن پنجم دایر بود و امام احمد بن علی بیهقی خسروگردی فقیه معروف به امر خواجه نظام‌الملک از خسرو گرد (در ناحیه بیهق) به سبزوار منتقل شد و در آن مدرسه مأوی ساخت. ابوالعباس فضل بن احمد اسفراینی که تا سال ۴۰۱ ه.ق وزیر محمود غزنوی بود در بلخ مدرسه‌ای بنا کرد (Safa, 1366, 1/ 267; Aufi, 1364, 267). هنگامی که سلطان محمود غزنوی در سال ۴۰۹ ه.ق از فتح قنوج باز می‌گشت، مسجد جامعی در غزنین بنا کرد. وی همچنین در کنار این مسجد مدرسه‌ای بنا کرد و «آن را به نفایس کتب و غرایب تصانیف ائمه مشحون کرد مکتوب به خطوط پاکیزه و مقید به تصحیح علما و فقها، و ائمه فقه و طلبه علم روی بدان نهادند و به تحصیل علم مشغول شدند و از اوقاف مدرسه وجوه رواتب و مواجب ایشان موظف می‌گشت». حمدالله مستوفی نیز وجود چنین مدرسه‌ای در غزنین را تأیید کرده است (Mostavfi, 1394, 401; Atbi/Utbi, unknown, 422).

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های این مدارس این بود که معمولاً هر یک از آن‌ها برای یک فرقه مشخص از فرقه‌های اسلامی تأسیس می‌شد و تنها مباحث فقهی و کلامی آن فرقه معین را در آنجا تدریس می‌کردند. بنابراین پیروان فرقه‌های دیگر اجازه ورود به آن را نداشتند. هر یک از این مدارس مدرّسان مخصوص به خود داشت و در بعضی از آن‌ها برای مدرّسان و محصلان راتبه خاص معین می‌شد. از دیگر ویژگی‌های این مدارس این بود که تعلیم علوم حکمی در آن‌ها ممنوع بود؛ زیرا واقفان این مدارس به قصد اجر اخروی به تأسیس مدارس مذکور قیام می‌کردند و طبعاً راضی به تعلیم علوم مکروه و ممنوع در این مدارس نبودند. از این رو این مدارس وسیله نشر علوم دینی و علوم زبانی و ادبی عرب، که لازمه علوم دینی بوده است، می‌شد و از رواج علوم حکمی می‌کاست (Safa, 1366, 1/ 268).

۵-۲-۳- انواع مدارس

نخستین مدرسه‌ها در ایران قرون نخستین اسلامی به وسیله افراد نیکوکار و یا دانشمندان ساخته می‌شد که به مدارس خصوصی یا مردمی مشهور و به‌طور شخصی اداره می‌شدند. اما پس از مدتی، مدرسه‌های دولتی تأسیس گردیدند. این مدرسه‌ها زیر نظر حکومت وقت اداره می‌شد و با عنوان مدرسه‌های دولتی شناخته می‌شدند.

الف) مدرسه‌های خصوصی و مردمی: به نظر می‌رسد مدرسه‌های خصوصی و مردمی، قبل از تأسیس مدارس دولتی و نظامیه‌ها وجود داشته است. به‌عنوان مثال می‌توان از مدرسه امام ابوبکر بن فورک اصفهانی (متوفی ۴۰۵ ه.ق) در نیشابور نام برد (Hanbali, 1405, 3/81). این نوع مدرسه‌ها در ابتدا، متشکل از خانه‌ای بودند که استاد با دانشجویان در آن گرد می‌آمدند منبع مالی این مدارس دارایی شخصی اساتید و یا ثروتمندان شهر بود (Ghanime, 1364, 111). بنابراین، می‌توان گفت که این مدارس مقطعی و موضعی بودند و با پشتوانه مالی اشخاص مختلف و اهدافی خاص پای به عرصه وجود می‌نهادند (Kasaie, 1383, 417). نوعی دیگر از مدارس را نیز می‌توان در قالب مدارس اختصاصی نام برد. توانگران و خلفا به استخدام مربیان خصوصی برای کودکان خود عادت داشتند. این نوع مدارس در دربار خلفا و بزرگان تشکیل می‌شد. در برنامه درسی آن‌ها آموزش سخنرانی، اخلاق، تاریخ و سنت به چشم می‌خورد (Nakhostin, 1367, 68). به‌عنوان مثال خلفای عباسی به آموزش کودکان خود دل‌بستگی فراوانی داشتند و در این راه از هیچ‌گونه تلاشی دریغ نمی‌کردند و حساسیت زیادی هم به خرج می‌دادند. مهدی عباسی مربی پسرش را آزمایش کرد و چون آن مربی در دستور زبان کارایی نداشت، او را بیرون کرد. همچنین مأمون دستور داده بود تخته لوح‌های کودکانش را هر دوشنبه و پنج‌شنبه پیش او ببرند (Nakhostin, 1367, 102). باین‌وجود، مدارس خصوصی، آزادانه و به‌خودی‌خود به وجود می‌آمدند و هیچ‌کس دستوری درباره ساخت آن‌ها صادر نمی‌کرد؛ زیرا هر مسلمان باید روزانه آیه‌هایی از قرآن را می‌خواند، می‌فهمید و عمل می‌کرد (Hunke, 1361, 287).

ب) مدرسه‌های دولتی: تا نیمه دوم قرن پنجم هجری قمری، نمی‌توان از مدارس دولتی مهمی نام برد. اما از این زمان تغییرات بنیادینی در نظام آموزشی جامعه اسلامی پدید آمد و سرآغاز آن مدارس نظامیه بود. از این زمان بود که دخالت حکومت‌ها در نظام آموزشی اسلام و ایران بروز و نمود بیشتری یافت (Kasaie, 1383, 350). برخی از دلایل تأسیس مدارس دولتی در این دوره عبارت بودند از: نزدیکی امرا و وزرا به مردم، تلاش آن‌ها برای به دست آوردن ثواب اخروی و محفوظ ماندن اموال دولتمردان از مصادره اموال. همچنین برخی از امیران برای طرفداری و ترویج مذهب خاصی به ساختن مدرسه می‌پرداختند. چنانکه نظام‌الملک برای تقویت مذهب شافعی در برابر مذاهب دیگر به تأسیس مدارس نظامیه در شهرهای مختلف اقدام کرد (Kasaie, 1383, 350; Kiani, 1386, 122). مسجد مکانی مقدس محسوب می‌شد و طرح هرگونه مباحث غیرشرعی و خارج از دایره ادب (به‌ویژه در جامعه سنتی آن روز) در آنجا خوشایند و موردپسند نبود. همین عامل خود یکی از دلایلی بود که به تأسیس و گسترش مدارس در این عهد کمک کرد. چنانکه آدام متز «خارج شدن مباحثه گران هنگام بحث و جدل از حدود ادب» را یکی از دلایل تأسیس مدارس در نیمه قرن پنجم هجری قمری می‌داند (Metz, 1388, 210). به نظر می‌رسد در این دوران، جامعه و حکومت، نیاز به داشتن مکانی خاص برای علم‌آموزی را احساس می‌کردند و به این نتیجه رسیدند که باید چنین مکانی برای رشد و توسعه فرهنگ و آموزش ایجاد شود. دو قرن پس از تأسیس مدارس نظامیه،

خلیفه عباسی المستنصر بالله (وفات 636 ه. ق) مدرسه باشکوهی در بغداد ساخت که برخلاف مدارس نظامیه اختصاص به یک مذهب خاص نداشت اما همانند مدارس نظامیه دارای موقوفات بسیاری برای تأمین درآمدها و هزینه‌ها بود (Ibnbatuta, 1373, 1/ 242).

۵-۲-۴- مدرسه: روش تدریس / مدیریت

مدارسی که در این زمان به وجود آمدند، همان‌طور که از ویژگی‌های مالی و مدیریتی خاصی برخوردار بودند، دارای روش تدریس ویژه‌ای هم بودند. شاید برخی روش‌ها بسته به خلیفات یک استاد خاص در مدرسه‌ای مشخص رواج داشت، اما روش‌هایی هم وجود داشت که می‌توان گفت در بیشتر مدارس عمومیت داشت و به‌عنوان اصول روشی کلی مورد پذیرش عام بود. به‌طور کلی تدریس در مدارس به عهده دودسته بود: (۱) مدرسان. (۲) معیدان. گاهی نیز اگر کسی را که به مقام تدریس گماشته شده بود برای این کار شایسته نمی‌دیدند، به‌جای او نایبی انتخاب می‌کردند و به کار می‌گماشتند که به آن معید می‌گفتند. معید که به معنی تکرارکننده است موظف بود درسی را که مدرس می‌گفت دوباره بر محصلان بخواند و مشکلات شاگردان را برطرف سازد. به هر یک از مدرسان و معیدان هنگام گماشتن به کار تعلیم خلعت‌های گران‌مایه و تشریفاتی خاصی داده می‌شد. برای خدمتکارانی هم که در مدارس به خدمت‌گزاری گماشته می‌شدند مشاخره (مقرری ماهیانه) و راتبه (موجب) خاصی مقرر می‌شد (Safa, 1366, 2/ 249). مدرس به هنگام تدریس بر کرسی می‌نشست و ردایی سیاه و بلند موسوم به «طرحه» می‌پوشید و عمامه بر سر می‌نهاد و با آرامش و وقار خاصی تدریس خود را شروع می‌کرد. دو معید در طرفین او می‌ایستادند و سخنان آن‌ها را تکرار می‌کردند. دلیل این مسئله آن بود که تعداد شاگردان زیاد بود و صدای مدرس به همه نمی‌رسید. شاگردان نیز معمولاً پای کرسی قرار می‌گرفتند و به سخنان مدرس و دو معید گوش می‌دادند (Ibnfauti, 1381, 626; Ibnbatuta, 1373, 1/ 242). مواد تدریس در این مدارس عبارت بود از: فقه، حدیث، تفسیر، علوم ادبیه، علم حساب و طب. هریک از مدارس معمولاً به یکی از مذاهب مهم اختصاص داشت. همان‌طور که گفته شد، در مدارس این عهد جز علوم ادبی و دینی و مقدماتی از علم حساب که در فقه مورد حاجت بود تدریس نمی‌شد. البته ممکن بود در برخی مدارس تدریس طب نیز انجام شود؛ زیرا طبق روایتی از پیامبر (ص) علم ابدان جزو علوم مجاز تلقی می‌شد: «العلم علمان: علم‌الادیان و علم‌الابدان». اما سایر علوم عقلی در این عهد حتی بیشتر از سده‌های اول و دوم هجری مورد تحریم و نفرت علمای دینی قرار گرفت. بنابراین مدارس جای تحقیق و مطالعه آن‌ها نبود. معمولاً این‌گونه علوم در حوزه‌های درس خصوصی تدریس می‌شد و هریک از استادان فلسفه و علوم شاگردان خود را در بیرون از مدارس و مساجد تعلیم می‌داده‌اند و پزشکی بیشتر در بیمارستان‌ها تدریس می‌شد (Safa, 1366, 2/ 250).

سازمان‌دهی و مدیریت مدارس در سده‌های سوم و چهارم به‌طور کلی چنین بود که از محل موقوفاتی که بر آن‌ها معین می‌شد اداره می‌شدند. موقوفات در دست یک متولی و یک ناظر قرار داشت. گاه مدارس را امرا و حکام و یا خلفا و سلاطین اداره می‌کردند؛ بدین معنی که مدرس و ناظر و غیر آنان را ایشان معلوم

می‌نمودند. تعمیرات مدارس را هم از محل موقوفات انجام می‌دادند و به تمام کارکنان مدارس از مدرسین و محصلین گرفته تا خدام مشاخره و مواجب می‌دادند (Ibnjobair, 1356, 275). هر طالب علم در مدرسه‌ای که به درس اشتغال داشت حجره و غرفه‌ای خاص و مشاخره‌ای معین داشت. فرش و مایحتاج حجره را نیز، تا آنجا که از حد اعتدال نگذرد، در بسیاری از مدارس به محصلان می‌دادند. از این مراتب گذشته در بعضی از مدارس حتی غذای روزانه طلاب هم به آنان داده می‌شد و در برخی از مدارس مانند نظامیه و مستنصریه دارالشفای برای طالبان علم دایر می‌شد. مهم‌ترین امری که در مدارس این زمان به آن برخورد می‌کنیم وجود کتابخانه‌هاست که خازنان و خادمان خاص داشت (Safa, 1366, 2/ 250-255).

۵-۳- مکتب (مدارس ابتدایی)

یکی از انواع مدارس موجود در ایران قرون نخستین اسلامی مدارس ابتدایی یا مکتب بود. آنچه تاکنون گفته شد مربوط به چگونگی پیدایش و روند گسترش مدارس مستقل از مسجد در تاریخ و تمدن ایرانی-اسلامی بود. در اینجا لازم است به چگونگی تقسیم‌بندی موجود میان مدارس برحسب روش تدریس پرداخته شود. شیوه آموزشی مسلمانان به دو مرحله تقسیم می‌شد: ۱- آموزش ابتدایی (مکتب و کتاب) ۲- تحصیلات عالی و حوزوی. آنچه در مباحث پیشین در مورد مدارس گفته شد، بیشتر مربوط به تحصیلات عالی و حوزوی بود. لذا در اینجا به بررسی آموزش ابتدایی پرداخته خواهد شد. غزالی در باب پنجم از نصیحه‌الملوک درباره مکتب می‌نویسد: «نخست خانه است، سپس مکتب... و برنامه مکتب (برای کودکان) باید عبارت باشد از خواندن و نوشتن، قرآن، اخبار و تاریخ، حکایات پارسیان، سیرت صحابه، اخلاق و ادب (Humaii, 1342, 192). به عبارتی دیگر محتوای برنامه آموزشی مکتب‌ها با زمینه‌های فرهنگی-اجتماعی موردعلاقه بومیان متفاوت بود (Nakhostin, 1367, 68). عنوان کتاب و مکتب برای مدارس و محصلان ابتدایی در سده سوم هجری رواج یافت. مبرد (متوفی ۳۸۵ه.ق) در مورد مکتب می‌گوید: «مکتب نام درست برای جایی بود که دانش یاد داده می‌شد و کتاب خود کودکانی بودند که به مکتب می‌رفتند (Zemakhshari, 1394, 295). هرچند که تحصیل علم در اسلام وقت معینی ندارد و هر مسلمانی موظف است در هر مرحله‌ای از عمر خود به کسب علم و دانش بپردازد، اما در اسلام به اهمیت علم‌آموزی در دوران کودکی و جوانی بسیار توصیه شده است. باوجوداین، برای ورود به مکتب قید زمانی و شرط سنی خاصی وجود نداشت و هر کس در هر سنی می‌توانست وارد مکتب شود و رسماً تحصیلات خود را آغاز کند. لذا در گزارش‌های تاریخی ذکری از شرط سنی ورود به مکتب نیامده است و مشخص نیست که معمولاً بچه‌ها دقیقاً از چه سنی وارد مکتب شده و در چه سنی آن را ترک می‌کردند (Safa, 1366, 2/ 251). در گزارش‌های تاریخی آمده است که امام بخاری (متوفی ۲۵۶ه.ق) درست پس از ده‌سالگی مکتب را ترک کرد. چندین گزارش نیز از نخستین سماع حدیث از کودکان چهار، پنج و شش‌ساله، یا کسانی که پیش از پنج‌سالگی قرآن را در مکتب حفظ کرده بودند در دست است (Baghdadi, 1997, 2/63; 3/148; 4/19; 5/177; 10/144; 12/115). مکتب از جمله نخستین مکان‌هایی بود که برای آموزش قرآن، آموزه‌های

دینی و تعلیم الفبا در حد مقدماتی و ابتدایی پدید آمد و برحسب نیاز و مقتضیات زمان در مکان‌های مختلفی مانند مساجد، منازل، مکان‌ها و در جوار مدارس تشکیل می‌شد. مکتب به‌طور معمول به کودکان پنج تا شش سال اختصاص داشت که دوره تحصیل آن‌ها تا سن بلوغ ادامه می‌یافت. در مکتب پسران و دختران هر دو آموزش داده می‌شدند (Nasr, 1384, 53).

۵-۳-۱- شرایط تحصیل در مکتب

هدف مکتب آشنا کردن کودکان با خواندن و نوشتن به‌ویژه تعلیم اصول دین بود و شامل پسران و دختران می‌شد. در این مدارس قبل از هر چیزی به شاگردان تعلیم می‌دادند که قدر معلم و علم را بدانند و به آن‌ها احترام بگذارند. یکی از کارکردهای این مدارس شناختن کودکان با استعداد و آماده کردن آن‌ها برای ادامه تحصیل و کسب مدارج و مراحل بالاتر علمی بود. بدین ترتیب مکتب هم عنوانی بود برای مراکز تعلیم و تربیت دینی و ادبی در جهان اسلام و هم مرحله‌ای ابتدایی بود برای رسیدن به مراحل پیشرفته دانش (Nakhostin, 1367, 68). در مکتب، تعلیمات اجباری و رایگان نبود ولی شرایط چنان آسان بود که هر خانواده‌ای در هر طبقه یا گروه اجتماعی و اقتصادی به‌آسانی می‌توانست کودک خود را روانه مکتب کند. اولیای کودکان مجبور نبودند به‌عنوان شهریه به معلم مکتب پول نقد بپردازند، بلکه به‌سادگی می‌توانستند با مکتب‌دار کنار بیایند. ارائه کالاهای ضروری و حتی تعهد انجام خدمات عملی هم می‌توانست به‌عنوان حق الزحمه آموزش کودک پیشنهاد و به‌حساب آورده شود. امتیاز مهم این شیوه آموزش، هماهنگی کامل آن با شرایط انسانی و اجتماعی خاص جامعه اسلامی بود (Safa, 1366, 2/ 252).

۵-۳-۲- ویژگی‌های آموزشی مکتب

آموزش در مکاتب دارای دو ویژگی کلی و مهم بود که عبارت‌اند از:
الف) آزادی عمل: هدف مکتب باسواد شدن نوآموز بود. از این‌رو برای ورود به مکتب شرط سنی و قید زمانی و قیود دیگری وجود نداشت. این آزادی‌ها به کودکان روستایی و حتی عشایر امکان پیوند میان زندگی و تحصیل را می‌داد. کار مکتب ارائه تعلیمات عمومی بود. دانش‌آموز مکتب باید مواد و دروس مختلفی را فرامی‌گرفت. برخی از بچه‌ها که دارای استعداد بیشتری بودند، می‌توانستند این مواد را در مدت یک یا دو سال به پایان برسانند. ولی آنان که استعداد متوسط یا ضعیفی داشتند، همان برنامه را در پنج یا شش سال تمام می‌کردند. البته این آزادی‌ها آزادی دیگری را نیز ایجاب می‌کرد و آن عبارت بود از آزادی هر فرد در انتخاب برنامه درسی در هر سنی که قرار داشت. در مکتب برنامه واحد درسی برای همه تنظیم نمی‌شد. هر نوآموز برحسب زمانی که تحصیل را شروع کرده و استعدادی که در فراگیری داشت برنامه درسی خاص خود را داشت (Safa, 1366, 2/ 255).

ب) برنامه درسی مکتب: دروس ارائه‌شده در مکتب، با اینکه در مناطق مختلف تفاوت‌هایی با یکدیگر داشت، بر اساس دو پایه اصلی مذهب و فرهنگ تنظیم می‌شد. قرآن در سرتاسر جوامع اسلامی کتاب اصلی تعلیماتی مکتب بود. ابن خلدون زیر عنوان «در تعلیم فرزندان و اختلاف عقاید مردم شهرهای بزرگ اسلامی

در شیوه‌های تعلیم» می‌نویسد: باید دانست که تعلیم دادن قرآن به فرزندان یکی از شعائر دینی است و در همه شهرهای اسلامی این راه را پیموده‌اند... قرآن اساس تعلیم قرار گرفته و دیگر ملکاتی را که بعداً باید محصل فراگیرد، همه مبتنی بر آن است. شیوه‌های مسلمانان در تعلیم قرآن به فرزندان در نواحی گوناگون متفاوت است. روش مغرب زمین این بود که تنها به یاد دادن قرآن اکتفا می‌کردند و در اثنای آن کودکان را به فراگرفتن رسم‌الخط و مسائل آن و اختلاف نظر قراء درباره آن وامی‌داشتند. شیوه مردم اندلس از یک سو آموزش قرآن و نوشتن بود که در آموزش آن را رعایت می‌کردند و از سوی دیگر تنها به آموزش قرآن اکتفا نمی‌کردند، بلکه به همراه آن همانند مشرق زمین به فرزندان خود شعرخوانی، نامه‌نگاری، دستور زبان و خوشنویسی را هم یاد می‌دادند. مردم آفریقا در حین آموزش قرآن به کودکان خود علوم حدیث، قوانین علوم و خواندن برخی از مسائل آن را نیز آموزش می‌دادند (Ibnkhaldoon, 1366, 537-538). ابن جبیر (متوفی ۶۱۴ ه.ق) در سفرنامه خود می‌نویسد: «یاد دادن قرآن به کودکان در سرتاسر سرزمین‌های شرقی-شرق اسلامی- به شیوه خواندن است. نوشتن را در اشعار و مانند آن یاد می‌گیرند، تا احترام کتاب خداوند محفوظ بماند و مبادا کودکان با پاک کردن و نوشتن آن را دستخوش ابتدال قرار دهند» (Ibnjobair, 1937, 272). ابن بطوطه (متوفی ۷۹۹ ه.ق) می‌نویسد: آموزگار خط غیر از آموزگار قرآن است. نخست کتاب‌های شعر و مانند آن را یاد می‌دهند. ولی قرآن را بر برگ‌ها نمی‌نویسند که به آن بی‌احترامی نشود. آنگاه کودک از آموختن به نوشتن می‌رسد، زیرا معلم خط جز خط یاد نمی‌دهد (Ibnbatute, 1373, 1/213). مؤلف تاریخ عرب می‌نویسد: روش مدرسه‌های ابتدایی-مکتب- در آموزش قرآن تمرکز می‌یابد که جای هر کتابی را برای خواندن دانش‌آموزان می‌گیرد و آیاتی از آن را برای یادگیری و نوشتن برمی‌گزینند. دانش‌آموزان با خواندن و نوشتن و دستور زبان عربی، سرگذشت پیامبران به‌ویژه حدیث‌های پیامبر را فرامی‌گیرند (Shebli, 1376, 42; Safa, 1366, 2/ 260).

۶- دیگر مراکز آموزشی

یکی دیگر از مراکز آموزشی در ایران قرون میان در کنار مساجد و مدارس خانقاه‌ها بودند، که بیشتر در پیوند با تصوف بوده و محل تعلیم صوفیان بود. در قرون پنجم تا هفتم هجری و به دنبال گسترش تصوف شمار خانقاه‌ها در ایران گسترش چشم‌گیری یافت. در این دوره هر شهر دارای یک یا چند خانقاه بود، که هر کدام دارای موقوفاتی زیاد و خدمه و وسایل زندگی بود. برخی از آن‌ها خاص شیوخی معین و برخی هم برای صوفیانی که در سیر و سلوک بودند ایجاد شده بود. درآمد خانقاه‌ها از محل موقوفات و مساعدت‌های مالی فراوان مردم فراهم می‌شد و شیوخ آنچه را که از این راه به دست می‌آوردند بی‌درنگ صرف رفاه سالکان می‌کردند تا خلاف توکل کاری نکرده باشند. در خانقاه‌ها سه گروه به سر می‌بردند: ۱- پیر یا مراد یا شیخ که در هر خانقاه تنها یک نفر بود که در آن سمت ریاست و اولویت و پیشوایی داشت ۲- مریدان یا سالکان که خود به چند درجه تقسیم می‌شدند ۳- خدام و امینان، که معمولاً برای تبرک و کسب ثواب اخروی خدمت صوفیان و سالکان را بر عهده می‌گرفتند (Safa, 1366, 2/ 250-252). کتابخانه‌ها

هم از دیگر مراکز آموزشی موجود در ایران بودند. در این زمان در بیشتر شهرهای ایران و جهان اسلام کتابخانه‌های خصوصی و نیز کتابخانه‌هایی وجود داشت که بر مساجد و مدارس وقف می‌کردند و تعداد آن‌ها هم زیاد بود. علاوه بر این‌ها، کتابخانه‌هایی هم در خارج از مراکز دینی وجود داشت که به نام بانیان آن‌ها شهرت داشت؛ مانند کتابخانه شاپور بن اردشیر در بغداد که در سال ۴۵۱ ه.ق طعمه حریق گردید (Kashani, 1980, 178)، کتابخانه صاحبی در ری منسوب به صاحب بن عباد، کتابخانه‌ای دیگر در ری و کتابخانه ابوطاهر خاتونی در ساوه (Qazvini, 1371, 12-49-510). همه مدارس و مساجد مهم نیز در این عهد کتابخانه‌هایی داشت که بر آن‌ها وقف شده بود و مورد استفاده علما و مدرسان و طالبان علم قرار می‌گرفت. در برخی از مناطق شمار کتابخانه‌ها از جوامع و مدارس و غیر آن‌ها بیشتر و تعداد کتاب‌های آن‌ها بسیار بیشتر بود. برای نمونه، گزارش یاقوت حموی از مروشاهجان در این زمینه بسیار قابل توجه است. وی می‌گوید: «من مروشاهجان را در حالی ترک گفتم که در آن ده کتابخانه وقف وجود داشت که از حیث شماره کتب و خوبی بهتر از آن‌ها در جهان ندیده‌ام. از آن میان دو کتابخانه از دو جامع عزیزیه و کمالیه بود که نخستین دوازده هزار مجلد کتاب داشت. دیگر کتابخانه مدرسه شرف‌الملک مستوفی، دیگر کتابخانه مدرسه نظامیه، و دیگر دو کتابخانه از خاندان سمعانی و کتابخانه‌ای دیگر در مدرسه عمیدیه و کتابخانه دیگر از مجدالملک وزیر و کتابخانه خاتونیه در مدرسه خاتونیه و کتابخانه ضمیریه در خانقاهی واقع در آن شهر». بنا به گزارش یاقوت دسترسی به این کتابخانه‌ها آسان بود و کتاب‌های آن‌ها دائم در گردش بود و آن‌ها را در بیشتر موارد بدون گرفتن وثیقه‌ای به امانت می‌دادند (Hamavi, 1380, Definition Of Marvshahjan). فراوانی مدارس و مراکز تعلیم و وجود کتابخانه‌ها و تشویقی که از علما می‌شد، باعث رواج شعب مختلف علوم دینی و ادبی در این دوره شد چنانکه کمتر شهر و دیاری در این دوره بود که از وجود حوزه‌های متعدد تعلیم و مفسرین و محدثین و فقها و متکلمین و ادبا خالی باشد (Safa, 1366, 2/ 252). با توجه به اینکه در منابع از خانقاه‌ها و کتابخانه‌ها به‌عنوان گونه‌هایی از مراکز آموزشی یاد شده اما از شیوه تدریس و مواد آموزشی تدریس شده در آن‌ها ذکر نشده است، نمی‌توان از شیوه تدریس مشخصی برای این مراکز نام برد و توصیف درستی از این شیوه به دست داد. اما می‌توان احتمال داد که شیوه آموزش در این مراکز تابعی از مساجد بوده است. به‌ویژه در مورد خانقاه‌ها، که نوعی مراکز عبادی و مذهبی بودند این احتمال بیشتر صدق می‌کند.

نتیجه‌گیری

با ورود اسلام به ایران، جامعه ایرانی و نهادهای مختلف آن تحت تأثیر فرهنگ و تمدن اسلامی قرار گرفته و بسیاری از نهادها صبغه اسلامی به خود گرفتند. از جمله نهادهای موجود در هر جامعه‌ای و به‌ویژه در جامعه ایرانی نهاد آموزش است. مسئله مدارس و مراکز آموزشی در ایران پس از اسلام از چند جنبه دارای اهمیت است. یکی از جنبه‌های اهمیت این مسئله در انواع و اقسام مراکز و نهادهای آموزشی و ویژگی‌های هر یک از آن‌ها نمود پیدا می‌کند. همان‌طور که در پژوهش حاضر به آن اشاره شد، مراکز آموزشی ایران

در قرون نخستین اسلامی به سه دسته مساجد، مدارس و مکاتب تقسیم می‌شد. البته از خانقاه‌ها و کتابخانه‌ها هم می‌توان به‌عنوان مراکز علمی یاد کرد که البته آموزش و تدریس در آن‌ها به‌احتمال زیاد تابعی از گونه‌های دیگر (مساجد، مدارس و مکاتب) بوده است. مسجد نهادی عبادی-آموزشی بود که در کنار عبادت به ترویج سوادآموزی در میان مسلمانان می‌پرداخت و اساسی‌ترین هدف آموزشی آن تعلیم قرآن و آموزه‌های دینی به مسلمانان بود. بنابراین دایره علم آموزان مسجد منحصر به مسلمانان بود. مدرسه پس از مسجد مهم‌ترین نهاد آموزشی بود که در آغاز پیوندی عمیق با مسجد داشت و معمولاً ساختمان آن‌هم چسبیده به مساجد و در کنار آن‌ها بود. اما به تدریج مدارس به‌عنوان نهادی مستقل از مساجد به وجود آمده و رشد کردند. گسترش مدارس موجب توجه به علوم غیردینی شد. هرچند در مدارس علوم دینی هم آموزش داده می‌شد، اما به علوم غیردینی هم پرداخته می‌شد و دو گروه علوم نقلی (دینی) و عقلی (غیردینی) در مدارس مورد توجه قرار گرفت. البته ناگفته نماند که مدارس این دوره به تمام معنی نتوانستند از سیطره علوم دینی رهایی پیدا کنند و ما در ایران قرون نخستین اسلامی تقریباً هیچ مدرسه‌ای را سراغ نداریم که به‌طور مشخص و جداگانه خاص علوم عقلی باشد. مکتب هم، به‌عنوان محل آموزش کودکان ابتدایی، از دیگر مراکز آموزشی موجود در ایران بود که در آنجا به کودکان خواندن متون و به‌ویژه متون دینی آموزش داده می‌شد. بدین ترتیب در ایران قرون نخستین اسلامی سه گونه مرکز آموزشی؛ یعنی مسجد و مدرسه و مکتب، جایگزین نظام آموزشی دولتی موجود در ایران دوره ساسانی شد. این جایگزینی موجی نوعی تحول در ساختارهای آموزشی ایران شد. یکی از ویژگی‌های جامعه ایران در دوران قبل از اسلام و در دوران حکومت ساسانی وجود نظام کاستی (طبقاتی) بود. وجود نظام کاستی در این دوران حکایت از آن دارد که بهره‌گیری از امکانات موجود در جامعه دارای محدودیت‌هایی بوده و همه افراد اجازه بهره‌گیری از همه امکانات را نداشتند. اعمال چنین سیاستی منجر به یک نوع ایستایی و رکود در نظام اجتماعی ایران شده بود؛ بدین معنی که هر طبقه‌ای یکی از ارکان جامعه را در انحصار گرفته و به دیگر افراد و طبقات اجازه ورود به صنف یا طبقه خود را نمی‌داد. نهاد آموزش هم متأثر از این سیاست بوده و بسیاری از مردم از ورود به عرصه آموزش محروم بودند. اما با ظهور اسلام و آموزه‌های جدید آن در زمینه تحصیل علم، مبنی بر ارزش و اهمیت سوادآموزی برای تمامی مسلمانان و تأکیدات پیامبر اسلام (ص) بر اهمیت این مسئله، گفتمان جدیدی ظهور یافت که تحصیل علم و سوادآموزی را منحصر به یک طبقه و صنف خاص نمی‌دانست. ورود اسلام به ایران و ترویج آموزه‌های تساوی‌طلبانه آن، گفتمان انحصارطلبانه موجود در ایران باستان را برهم زد. این مسئله به‌ویژه در زمینه آموزش موجب شد تا همگان شرایط ورود به این عرصه را پیدا کنند و بسته به توان خود به تحصیل علم و دانش بپردازند. شرایط ورود به مدارس و مراکز آموزشی موجود در ایران، که به آن‌ها اشاره شد، به‌درستی حکایت از این عمومیت آموزش در ایران پس از اسلام دارد.

ملاحظات اخلاقی

در جریان اجرای این پژوهش و تهیه مقاله کلیه قوانین کشوری و اصول اخلاق حرفه‌ای مرتبط با موضوع پژوهش از جمله رعایت حقوق آزمودنی‌ها، سازمان‌ها و نهادها و نیز مؤلفین و مصنفین رعایت شده است. پیروی از اصول اخلاق پژوهش در مطالعه حاضر رعایت شده و فرم‌های رضایت‌نامه آگاهانه توسط تمامی آزمودنی‌ها تکمیل شد.

حامی مالی

هزینه‌های مطالعه حاضر توسط نویسندگان مقاله تامین شد.

تعارض منافع

بنابر اظهار نویسندگان مقاله حاضر فاقد هرگونه تعارض منافع بوده است و این مقاله قبلاً در هیچ نشریه‌ای اعم از داخلی یا خارجی چاپ نشده است و صرفاً جهت بررسی و چاپ به فصلنامه تدریس پژوهی ارسال شده است.

References

- Ahmad, M. (2004). *Islamic educational institution, Translated by Mohammad Hosain Saket*. Tehran: Negahe Moaser. [In Persian].
- Atbi/utbi, M. (Unknown). "Tarjomeie Tarikhe Yamini. Translated by Abusharaf Naseh Jurfadeghani And Habibalddin Mohammad Golpaiegani". Unknown: Unknown. [In Persian].
- Aufi, M. (1985). *Javamea Alhekaiat Va Lavamea Alravaiait*, Edited by Jaafar Shuar. Tehran: Amivkabir. [In Persian].
- Baghdadi(khatib), A. (1997/1417). "Tarikhe Baghdad", Researched by Mostafa Abdolghader Ata. Bairoot: Dar Alkotob Alelmiieh.
- Baihaghi(ibn fandifh), A. (1938). *Tarikhe Baihagh*, Edited by Ahmad Bahmaniar. Tehran: Kanoon. [In Persian].
- Darrani, K. (2002). "Iran Education After Islam". Tehran: Samt. [In Persian].
- Eihaf, T. (2005). *The origin of the new science of Islam in China and the West*, Trasnlated by Hamid Taghavi pour. Tehran: Moasseseh. [In Persian].
- Elhami, D. (1999). *History of Islamic Education System, Journal Of Payame Havzeh*. 22. 45-63. [In Persian].
- Fugel, e. (2008). "History of the West", Translated by Mohammad Hosain Aria. Tehran: Amivkabir. [In Persian].
- Ghanime, A. (1985). "History of major Islamic universities", Translated by Norollah Kasaii. Unknown: Arian. [In Persian].
- Hanbali, A. (2021). "Shazarat Alzahab". Bairut: Dar Ibn Kasir.

- Hamavi, Y. (2001). "Moajam Alboldan", Translated by Alinaghi Monzavi. Tehran: Heritage Cultural Heritage Organization(Institute). [In Persian].
- Hosainzade Shanechi, Ghu; Tahani, A. (2013). A Comparison of the Structure and Programs of Educational Centers in the Islamic World by the End of the Seventh Century AH, *Journal of Islamic History*. Fourteenth y, Fourth N, Successive 155. 153-183. [In Persian].
- Humaie, j. (1963). "Ghazaliname. Tehran": Forughi. [In Persian].
- Hunke, Z. (1982). "Islam cultural in Europe", Translated by Morteza Rahbani. Tehran: Islamic Culture Publication Office. [In Persian].
- Ibn Batuta, M. (1994). "Safarnameh", Translated by Mohammad Ali Moahhed. Tehran: Book Translation and Publishing Company. [In Persian].
- Ibn Fauti, A. (2002). "Havades Aljameah". Translated by Abdolmohammad Ayati. Tehran: Anjomane Asar Va Mafakhere Farhangi. [In Persian].
- Ibn Jobair, M. (1937/1977). "Alrrehlah. Baghdad": Maktabet Alarabiia.
- Ibn Khaldoon, A. (1987). "Moghaddame", Translated by Mohammad Parvin Gonabadi. Tehran: Science and technology Publisher. [In Persian].
- Ibn monavar, M. (1953). "Asrar Alttavhid Fi Maghamate" Shaikh Abusaiid, Editted by Zabihollah Safa. Tehran: Elmi. [In Persian].
- Ibn Salman, A. (Unknown). "An Introduction to the History of Waqf". Tehran: Saba. [In Persian].
- Kasaie, N. (2004). "The Culture of Iranian Educational Institutions". Tehran: University of Tehran. [In Persian].
- Kasaie, N. (1984). "Nezamié schools and its social and scientific implications". Tehran: Amirkabir. [In Persian].
- Kashani, A. (1980). "Tarikhe Davlate Ale Saljugh". Bairut: Manshoorate Darolafagh Aljadid. [In Persian].
- Kiani, M. (2007). "Iranian architecture of the Islamic period". Tehran: Samt. [In Persian].
- Metz, A. (2009). "Islamic civilization in the fourth century AH", Translated by Alireza Zakavati Gharaguzlu. Tehran: Amirkabir. [In Persian].
- Mojtahedi, K. (2000). "Islamic and Western schools and universities in the Middle Ages". Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. [In Persian].
- _____. (1999). "The first Christian schools and universities and the problem of science". Tehran: Ministry of Culture and Higher Education. [In Persian].
- Mostavfi, H. (2015). "Tarikhe gozideh", Edited by Mohammad Raushan. Tehran: Mahmoud Afshar Yazdi Mavghofat Foundation. [In Persian].
- Nakhjavani, H. (1978). "Tajareb alsalaf". Tehran: Tahuri. [In Persian].
- Nakhostin, M. (1988). "The History of Islamic Origins of Western Education", Translated by Abdollah Zahiri. Mashhad: Astane Ghodse Razavi. [In Persian].

- Narshakhi, M. (1984). "Tarikhe Bokhara", Edited by Moderres Razavi. Tehran: Toos. [In Persian].
- Nasr, H. (2005). "Science and civilization in Islam", Translated by Ali Javarekalam. Tehran: Toos.
- Polo, D. (1989). "Islamic architecture", Translated by Heshmat Jazani. Tehran: Reja. [In Persian].
- Qazvini, A. (1992). "Alnaghz known as "Baaz Masaleb Alnavaseb Fi Naghz Baaz Fazaah Alravafez". Unknown: Unknown. [In Persian].
- Ravandi, M. (1994). "Social History of Iran. Sweden": Arash. [In Persian].
- Zarrinkoob, A. (1983). "Repertoire of Islam". Tehran: Amivkabir. [In Persian].
- Zemakhshari, M. (2015). "Asasolbalaghah. Qum": Zavi Algorba. [In Persian].
- Sabki, T. (1992/1413). "Tabeghat ALshafeiah Alkobra", Researched by Mohammad Mahmood Tanakhi And Abdolfattah Mohammad Alhalu. Riaz: Dar Hejr Leltebaah Va Alnashr Va Alttavzie. [In Persian].
- Safa, Z. (1987). "History of Literature in Iran". Tehran: Toos. [In Persian].
- _____. (1968). "History of Iranian Science and Literature". Tehran: Ibne sina. [In Persian].
- Shebli, A. (1997). "History of Education in Islam", Translated by Mohammad Hosain Saket. Tehran: The Office Of "Nashre Farhange Islami". [In Persian].